

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

ШТИХАЛЮК ОЛЕНА ПАВЛІВНА

УДК 37 . 034

***ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ СТАВЛЕНЬ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ШКОЛИ ТА СІМ'Ї***

13.00.07 – теорія та методика виховання

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ-2001

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Приходько Юлія Олексіївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
професор кафедри психології та педагогіки ;

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
дійсний член АПН України
Бех Іван Дмитрович,
Інститут проблем виховання АПН України,
директор ;

кандидат педагогічних наук, доцент,
Кудикіна Надія Василівна,
Київський міжрегіональний інститут
удосконалення вчителів
імені Бориса Грінченка, вчений секретар .

Провідна установа: Кіровоградський державний педагогічний університет
імені В.Вінниченка, кафедра педагогіки. Міністерство
освіти і науки України, м. Кіровоград.

Захист відбудеться “ 15 “ листопада 2001 р. о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 26.053. 02. в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, (01601, м.Київ - 30, вул. Пирогова,9).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (01601, м.Київ – 30, вул. Пирогова,9)

Автореферат розісланий “ 13 “ жовтня 2001 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В.Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність проблеми. В період соціальних перетворень, які відбуваються в нашій державі, з'явилися нові проблеми, пов'язані з духовним розвитком громадян, джерело виникнення яких знаходиться не лише в особливостях перехідного періоду, але і в недоліках організації морального виховання підростаючого покоління, зокрема, формування такої сукупності якостей особистості, як моральна культура та її найважливіша складова – моральні ставлення.

Ефективність процесу морального виховання значною мірою залежить від узгодження зусиль усіх виховних інститутів і, насамперед, школи та сім'ї. Зміст освіти нині не завжди будується з урахуванням наукових досягнень та принципів гуманізму. Це веде до переосмислення ролі взаємодії школи та сім'ї в моральному вихованні учнів. Із зростанням вимог суспільства до особистості, до підвищення її моральної культури виникла необхідність широких досліджень розвитку та функціонування моральних ставлень. Це особливо важливо, коли йдеться про молодший шкільний вік, коли закладаються основи особистості.

Аналіз літературних джерел показав, що проблема моральних ставлень особистості була об'єктом роздумів філософів і педагогів минулого (М.Бердяєва, М. Драгоманова, В.Духновича, С. Русової, Г.Сковороди тощо).

Фундаментальні ідеї морального розвитку особистості розроблені в педагогічних працях П.Блонського, А.Макаренка, В.Сухомлинського, К.Ушинського, І.Франка, С.Шацького. Соціально-філософські аспекти даної проблеми розкриті в працях С.Анісімова, В.Буянова, С.Ковалева, К.Кулаєва, Д.Ніколенка, В.Овчиннікова, А.Тонких.

Значний вклад в розробку методологічних та теоретичних проблем формування гуманістичного світогляду та ціннісно-орієнтованої системи моральних ставлень учнів внесли роботи Б.Кобзаря, В.Котирло, Е.Моносзона, Р.Рогової, Г.Філонова; системному підходу до проблем виховної роботи присвячені праці Ю.Бабанського, І.Беха, В.Бондаря, А.Караковського, І.Мар'єнка, В. М'ясіщева; дослідженню шляхів виховання розвиненої особистості - Д.Джоли, І.Іванова, А.Йоголевич, А.Капської, О.Киричука, В.Кузя; діяльності педагога щодо розвитку якостей школяра у навчально-виховному процесі – І.Зязюна, В.Кан-Калик, М.Нікандрова, М.Поташнік, О.Савченко тощо. Проблемі морального виховання у позаурочний час значну увагу приділяли О.Богданова, Л.Канішевська, Н. Кудикіна, О.Матвієнко, Л.Нестеренко, Л.Руднева, К.Чорна та інші.

Питання активізації особистості як суб'єкта виховання знайшли відображення в працях І.Беха, М.Боришевського, І.Кона, О.Нікітіна, Ю.Приходько, В.Татенка .

Важливе значення для нашої роботи мали праці психологів О.Бодалева, Л.Божович, Л.Виготського, В.Давидова, О.Кононко, Г.Костюка, О.Леонтьєва, В.Мухіної, А.Петровського, Т.Титаренко, присвячені проблемам розвитку особистості.

Аналіз досліджень показує, що розробка питань формування поглядів, переконань, системи моральних ставлень учнів на сучасному етапі потребує оновленого підходу з метою поглибленого вивчення зв'язків всіх виховних інститутів, зокрема взаємодії школи, позашкільних установ та сім'ї у формуванні моральних ставлень молодших школярів до навколишнього світу.

Соціальна та педагогічна значущість проблеми морального ставлення обумовили вибір теми нашого дослідження: **”Формування моральних ставлень молодших школярів у навчально - виховному процесі школи та сім'ї”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами .

Тема дослідження входить до тематичного плану наукових досліджень кафедри педагогіки та методики початкового навчання Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, затверджена на раді університету, протокол № 1, від 31.08.2000р. і скоординована в АПН України , протокол № 5, від 20.06. 2001р.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці педагогічних умов формування моральних ставлень у молодших школярів в навчально-виховному процесі школи та сім'ї.

Об'єкт дослідження – процес формування моральних ставлень молодших школярів.

Предмет дослідження: педагогічні умови формування моральних ставлень молодших школярів у навчально-виховному процесі школи та сім'ї.

В основу нашого дослідження було покладено **припущення** про те, що процес формування моральних ставлень молодших школярів до оточуючого світу, зокрема, до людей та до самих себе, до своїх обов'язків буде більш ефективним за умови особистісно та гуманістично зорієнтованого навчання й виховання та спиратиметься на єдність виховання у дітей моральних почуттів та поведінки. Здійснення цього процесу буде розглядатись як складова навчально-виховної роботи школи та сім'ї.

Відповідно до мети, предмета і гіпотези визначено основні **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз літератури та шкільної практики з проблеми дослідження.

2. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити умови формування моральних ставлень молодших школярів у навчально-виховному процесі та позаурочній діяльності.

3. Вивчити динаміку моральних ставлень молодших школярів.

4. Розробити методичні рекомендації щодо формування моральних ставлень молодших школярів в умовах навчально-виховного процесу школи та сім'ї.

Методологічною та теоретичною основою дослідження є Закон України “Про освіту”, Державна національна програма “Освіта”(Україна ХХІ століття), філософське вчення про виховання і різнобічний розвиток особистості, психолого-педагогічне вчення про моральну сутність особистості, особистісно-зорієнтований підхід до процесу особистісного становлення.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань та перевірки гіпотези були використані такі методи: теоретичний аналіз філософської, психологічної, педагогічної літератури з проблеми дослідження, а також систематизація та узагальнення отриманої інформації. В дослідженні використано комплекс емпіричних методів – спостереження, бесіди, анкетування, вивчення передового педагогічного досвіду, педагогічний експеримент, методи математичної обробки одержаних даних.

База дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі шкіл №№ 216, 219, школи-д\с “Первоцвіт” м. Києва, школи № 3 м. Дубно, Рівненської області, школи №1 смт.Східниця, Бориславського району, Львівської області. Всього дослідженням було охоплено 500 учнів та їхніх батьків, а також 150 вчителів, педагогів-організаторів, керівників гуртків, секцій, центру творчості дітей та юнацтва (ЦТДЮ). Проводилось дослідження впродовж 1994-2000 рр.

Наукова новизна і теоретична значущість дослідження полягає: в уточненні і розширенні поняття “моральне ставлення”; у визначенні критеріїв морального виховання учнів початкових класів, до яких належать працьовитість, старанність, критичність, єдність слова і діла, дисциплінованість, чуйне ставлення до людей, бережливе ставлення до навколишнього тощо; у виявленні емпіричних показників (колективні: ставлення взаємодопомоги, взаємної вимогливості, взаємоповаги; особистісні: ставлення до начання, праці, громадської роботи, до товаришів та самого себе) та рівнів (високий, середній, низький) сформованості моральних ставлень молодших школярів; у розробці та апробації програми варіативного різнорівневого та диференційованого підходів до виховання моральних ставлень дітей в школі, поза школою, в сім'ї, з урахуванням їх вікових та психологічних особливостей; у виділенні типів сімей за їх впливом на формування моральних ставлень дітей; у визначенні шляхів оптимізації процесу формування моральних ставлень у навчальному процесі засобами уроків читання, рідної мови, природознавства; у

теоретичному обґрунтуванні та розробці системи формування моральних ставлень молодших школярів.

Практична значущість дослідження полягає у розробці змісту, методики та системи формування моральних ставлень особистості молодшого школяра засобами уроків читання, рідної мови, природознавства, діалогових стосунків у системі “вчитель-учень”. Матеріали дослідження та розроблені на їх основі рекомендації можуть бути використані вчителями-класоводами при здійсненні завдань морального виховання молодших школярів та в роботі з батьками.

Вірогідність одержаних результатів забезпечується: логікою вихідних методологічних позицій автора, сукупністю методів, адекватних предмету, меті та завданням дослідження, застосуванням різних варіативних методик роботи вчителя з дітьми, спільної роботи вчителів та батьків; кількісним аналізом та якісною інтерпретацією одержаних даних, порівняльним аналізом та репрезентативністю вибірки досліджуваних; використанням отриманого в дослідженні педагогічного матеріалу у власній практичній роботі дисертанта у початковій школі; апробацією основних положень дослідження на науково-практичних семінарах, зустрічах, бесідах, педрадах з вчителями.

Особистий внесок автора полягає в тому, що вивчено можливості навчально-виховного процесу у формуванні моральних ставлень молодших школярів; виявлено умови, що підвищують його ефективність; визначено критерії та рівні сформованості моральних ставлень (високий, середній, низький) щодо виділених типів сімей (сприятливий, задовільний, несприятливий); обґрунтовано вибір шляхів та форм роботи, найбільш ефективних для кожної типологічної групи окремо. У спільних публікаціях використано результати експериментального дослідження автора.

Апробація та впровадження результатів дисертаційного дослідження здійснювались автором у ході дослідно - експериментальної роботи в загальноосвітніх школах №№ 216, 219 (м.Київ), школі-дитячому садку “Первоцвіт” (м.Київ), в “Естетичних групах” Центру творчості дітей та юнацтва Мінського району міста Києва, клубу “Надія” (ЖЕК).

Основні положення та результати дослідження були представлені і отримали позитивну оцінку на конференції студентів та аспірантів КДПУ імені М.Драгоманова (м.Київ, 1994), II Міжнародних психологічних читаннях (м.Харків, 1995), на II з’їзді психологів України (м.Київ, 1996), на звітних наукових конференціях викладачів Національного педагогічного університету імені М.Драгоманова (1996-1999), на засіданнях методичних об’єднань вчителів початкових класів Мінського району м.Києва (1997-2000).

Результати дослідження знайшли відображення в шести наукових публікаціях автора, серед яких чотири статті в наукових фахових виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку основної використаної літератури (217 найменувань), додатків. Повний обсяг дисертації становить 197 сторінок, основний зміст – 182 сторінки. У тексті міститься 7 таблиць, 3 графіки, 1 діаграма – на шести сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ.

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, його об’єкт, предмет і мета, сформульовано гіпотезу, завдання, розкрито теоретичні та методологічні засади, наукову новизну, теоретичне і практичне значення, методи дослідження, подано відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження, його структуру.

У **першому розділі** – “*Моральне ставлення особистості як наукова проблема*” – представлено психолого-педагогічний аналіз літератури з проблеми дослідження, розглянуто теоретичні засади формування моральних ставлень у молодших школярів. З урахуванням цього проаналізовано зміст поняття “ставлення”, “моральне ставлення”, “моральна свідомість” та інших понять. Обґрунтована необхідність створення оптимальних умов для формування та розвитку моральних ставлень на уроках та позашкільній діяльності,

розглянуто шляхи взаємодії школи та сім'ї у формуванні моральних ставлень молодших школярів, проаналізовано стан практичного вирішення проблеми в умовах школи.

Проблема виховання моральних ставлень посідає одне з центральних місць в теорії виховання. Вона знайшла своє широке відображення у працях педагогів та психологів (І.Беха, О.Богданової, А.Богущ, М.Боришевського, М.Болдирева, Д.Грішина, Т.Гуменнікова, О.Зосимовського, Н.Ільїнської, В.Киричок, Т.Коннікової, В.Котирло, А.Макаренка, І.Мар'єнка, О.Матвієнко, Е.Моносзона, Ю.Приходько, В.Сухомлинського, Т.Титаренко та інших вчених).

Використання категорії “моральні ставлення” служить теоретичним інструментом, застосування якого дає можливість виразити дієві соціальні механізми моралі, вирішити суперечності в описі її феноменів. Моральні ставлення – категорія центральна при вирішенні низки фундаментальних проблем етики, зокрема, проблеми специфіки моралі. Вона дозволяє поєднати два явища: свідомість та поведінку. У понятті “моральні ставлення” знаходять відображення особливості регуляції, яка здійснюється мораллю як формою суспільної свідомості, а значить, розкривається зміст її основної соціальної функції – регулятивної.

Термін “моральні ставлення” міцно увійшов у науковий вжиток, хоча й використовується дуже неоднозначно. Введення поняття “моральні ставлення” у сучасну літературу було пов'язано з подоланням погляду на мораль як явище, яке цілком належить до сфери людської свідомості. Моральні ставлення утворюють стійкі типові зв'язки між людьми тієї чи іншої історичної епохи. Вони ж складають особливу суспільну форму діяльності, яка надає явищам моральну специфіку. Ця суспільна форма знаходить своє відображення в особливому засобі регуляції та орієнтації людської поведінки. У її рамках оформлює свій зміст поняття “моральна свідомість”.

Складовою моральних ставлень виступає гуманність, яка лежить в основі їх соціальної природи і виявляється у підтримці та виправданні всього того у вчинках людей, що сприяє збереженню та прогресу людськості в особистості та суспільстві.

Моральні ставлення не можна зводити ні до моральної свідомості, ні до морального буття, діяльності тощо, оскільки вони є їх синтезом. Моральні ставлення пов'язані з моральною свідомістю через моральні норми, мотиви, цілі, оцінки, ідеали та інші засоби регуляції. Найбільш характерним для моральних ставлень є нормативний спосіб функціонування. Тому часто зустрічаються спроби розкрити моральні ставлення шляхом зіставлення їх з моральними нормами. (Г.Ф.Гаврілічева). З цими та подібними уявленнями про моральні норми як форму ставлення, можна погодитись, але за однієї умови – якщо будь-яка норма є ставлення, то не будь-яке ставлення є нормою. Ставлення ширше норми, воно включає в себе різноманітні форми моральних явищ. Норма посідає серед інших форм морального ставлення особливе місце. Моральну норму можна вважати своєрідною ланкою, яка поєднує моральну свідомість та моральну діяльність.

Нерозривний зв'язок моральних ставлень з моральною свідомістю не виключає їх єдності з іншим суттєвим елементом структури моралі – моральною діяльністю, або, як іноді називають це явище, практичною стороною моралі. Для відображення моральних ставлень з цього боку в етиці користуються поняттями ”вчинок”, “поведінка”, “діяльність”. Аналіз вчинку, його структури, приводить до висновку, що моральний вчинок є основною формою морального ставлення особистості, тому що визначальним елементом вчинку виступає моральний мотив. Реалізуючись у моральних діях, моральне ставлення об'єктивується, набуває значення справи – соціально-морального факту (Б.Ананьєв, І.Бех, М.Боришевський, В.Киричок, О.Киричук).

У дослідженнях Н.Щуркової, В. Яковлева моральні ставлення розглядаються як зв'язки, які кожна особистість встановлює вибірково, окрім того вони вважають “ставлення” стрижневою якістю особистості. Моральне ставлення у широкому розумінні являє собою сукупність соціальних взаємозв'язків та взаємозалежностей між людьми, які набувають морального значення завдяки впливу певних систем моральної свідомості (І.Бех, Б.Кобзар, Ю.Приходько). Закріплюючись у правах, нормах, звичках та інших узагальнених масових формах, реалізуючись у моральних вчинках, поведінці та діяльності, вони стають моральним

способом життя особистості. Моральні ставлення можуть виявлятися у формі оцінки, ціннісних суджень (у вигляді схваленень або осуджень поведінки, позитивній, нейтральній або негативній позиції та ставленні до будь-якої моральної норми, правила тощо).

Таким чином, аналіз поняття “моральні ставлення” як практичної сторони моралі, приводить до висновку, що їх не можна характеризувати однобічно, лише як ідеальне, духовне або лише як практичне у моралі. Можливе і функціональне визначення моральних ставлень, різні варіанти якого є у роботах тих сучасних авторів, які вказують на регулятивну, орієнтувальну, виховну та інші функції моралі, котрі реалізуються завдяки моральним ставленням, які виявляються у певних ситуаціях.

Моральні ставлення в колективі школярів – це вираження їх свідомого ставлення до своїх прав та обов’язків, до вимог колективу: це – ставлення взаємодопомоги, взаємної вимогливості та взаємоповаги його членів тощо. Моральні ставлення учнів до навчання, праці, до громадської роботи, до товаришів та до самого себе проявляються у єдності слова й справи як сплав етичних знань, моральних почуттів, морального досвіду та практичної дії, які стійко виявляються в найрізноманітніших життєвих ситуаціях, в різних видах діяльності та сферах життя школярів. Сформованість моральних ставлень учнів характеризується їх активною позицією та моральною спрямованістю поведінки, діяльності, мотивів.

Об’єктивною першоосновою здійснення взаємодії школи та сім’ї є навчальна діяльність школяра. Вона виступає як головна, стрижнева діяльність учня, база формування моральних ставлень особистості, яка зростає, тому в ній сфокусовані педагогічні, виховні процеси школи та сім’ї.

У другому розділі – *“Педагогічні умови формування моральних ставлень молодших школярів”* – розглядаються психолого - педагогічні умови формування даного феномена в умовах навчального процесу, позаурочної діяльності, взаємодії школи та сім’ї.

В експериментальній частині дослідження вивчались моральні ставлення молодших школярів до ровесників, інших людей, до норм поведінки, до праці та її результатів, до навколишньої природи, до доручень вчителя, батьків. Для цього були використані методи спостереження, бесід, проєктивними методиками з’ясувались особливості ставлення молодших школярів.

Аналіз отриманих результатів дослідження дозволив, на основі виділених критеріїв, виокремити три рівні сформованості у дітей морального ставлення: високий, середній, низький. В діагностичному апараті із загального критерія були виокремлені три ознаки, що є робочими критеріями. Кожен з них представлений через показники, що виділені у таких характеристиках (ступінь прояву, повнота, глибина, усвідомленість):

- **інтелектуальний** – засвоєння учнями знань про моральність, моральні норми, уявлення про моральні цінності, знання про взаємоставлення між людьми, про ціннісне ставлення до людини, тобто уявлення про такі норми, як поважне ставлення до людської гідності, доброта, милосердя, терпимість, вміння прощати, не завдавати болю та протистояти йому (когнітивний компонент);
- **емоційно – оцінний** – який передбачає формування в учнів прагнення до емоційного контакту та поваги оточуючих, самоповаги; співчуття та співпереживання людям, самовдосконалення, самопізнання;
- **поведінковий** – який виконує інтегративну функцію та характеризує реалізацію у вчинках та діяльності моральних ставлень школярів, гуманне ставлення до людей і взагалі вміння застосовувати у реальному житті набуті знання (назване вище в інтелектуальному показнику).

Ці компоненти тісно взаємопов’язані, причому розвиток кожного з них викликає зміни в інших. У визначенні загальних критеріїв морального виховання І.С. Мар’єнко пропонує фіксувати не лише ступінь вихованості, але й ступінь невихованості, оскільки остання також входить до показників інтегральної ознаки “вихованість” як свідчення просування особистості у моральному розвитку.

Варіативність застосування розробленого змісту та методів формування моральних ставлень зумовлювалася

- змістом та структурою діяльності обраних для експерименту груп і підгруп учнів та їх сімей;
- включенням респондентів в один чи різні види діяльності.

Кожному етапові навчання та виховання відповідали цілком певний склад дій та операцій навчання та моральної освіти, які викликали зміни в моральному розвитку у першому компоненті. Ці зміни відбивались на формах взаємодії вчителів та учнів в логіці перебудови рівнів саморегуляції від максимальної допомоги вчителя учням у вирішенні навчальних завдань до послідовного нарощування власної активності школярів, аж до предметних та навчальних дій, ставлень, які саморегулюються та появі своєї моральної позиції. Щоб досягти поставленої мети, необхідно було використати варіативні, диференційовані підходи у відповідності з виділеними рівнями учнів та типами їх сімей.

Моральні ставлення вивчались у процесі навчання на уроках читання, рідної мови, ознайомлення з довкіллям, природознавства, а також позакласній діяльності та у вільний час школяра. Створюючи достатньо об'ємну програму нашої дослідно - експериментальної роботи, ми намагалися привести в систему всі можливі форми виховного впливу на учнів. Звідси випливав ще один важливий наслідок: завдання формування моральних якостей як основи моральних ставлень було покладено на всіх без винятку педагогів. Кожен з них вів роботу в цьому напрямку і з батьками, і з учнями.

Розглядаючи урок як форму, в межах якої здійснюється формування моральних ставлень молодших школярів, навчальні предмети в 1-4 класах, поряд з вирішенням завдань навчання можуть і повинні :

- сприяти виробленню системи етичних знань та моральних переконань, морально-вольових якостей особистості, які забезпечують спілкування;
- допомогти в оволодінні принципами, нормами і правилами співжиття.

На жаль, у практиці складання підручників та посібників для початкових класів спостерігається недостатній орієнтир на збагачення дітей моральними поняттями та уявленнями.

Наше дослідження засвідчило, що особливе значення у формуванні моральних ставлень у молодших класах мають уроки читання, як класного, так і позакласного. У читанках 1 – 4 класів є матеріал, який сприяє формуванню різних навичок культури , але поряд з цим він часто потребує уточнень, доповнень. Аналіз підручників, що використовуються на уроках читання, засвідчив, що в них вміщено мало творів, які б виховували у дітей чуйне та доброзичливе ставлення до людей, повагу до них, бережливе ставлення до предметів, відповідальне ставлення до доручень, до обов'язків тощо.

Художні твори допомагають вести розмову про тактовність, делікатність, про різні прояви цих якостей культурної людини. В деяких статтях, оповіданнях, віршах у доступній для дітей початкових класів формі розкриваються певні моральні якості, притаманні як дорослим, так і дітям: працелюбність, чесність, уважність, лінощі, жадібність. Працюючи з текстами про видатних людей, героїв війн, героїв сьогодення, ми намагались наблизити цих людей до учнів, звернути увагу на їх моральні якості.

Застосування підібраних нами байок, казок, притч та інших малих жанрів фольклору довело, що їх роль в моральному вихованні учнів дуже велика через важливість відображених явищ та узагальнення морального досвіду закладеними в них побутовими повчаннями, народною мораллю.

Розвиток монологічного мовлення на уроках читання має особливе значення у розвитку самосвідомості молодшого школяра. Адже переказ перших самостійно прочитаних сторінок необхідно додатково стимулювати, формуючи тим самим самооцінку: “А ти вчинив би так як герой ? Тобі сподобався герой ? Чому ?” тощо. Це не займає багато часу ні на уроці, ні в позаурочних заходах, а у дитини швидше та успішніше відбувається процес усвідомлення себе (ставлення до себе, через розбір ставлень до літературних героїв; при перенесенні прочитаних ситуацій у реальність та їх аналізі).

Завдяки продуманій методиці на уроках читання, спрямованій на розвиток моральних ставлень, ми виявили, що процес формування моральних ставлень у дітей

експериментальних класів поліпшився. Після системного вивчення підібраних творів та певної методичної роботи над ними дітям було запропоновано не лише оцінити героїв художніх творів, але й порівняти з ними однокласників, себе (для цього учні заповнили листи – анкети).

Вивчаючи ставлення, ми виявили комплекс морально-вольових якостей, в яких ставлення проявляються, реалізуються. Разом з цим, якість сама пізнається в ставленнях особистості до навколишньої дійсності та до себе.

Для визначення сутності та характеру моральних ставлень молодших школярів ми запропонували дітям набір морально-вольових якостей для характеристики ними своїх однокласників. Основні моральні якості: товаришування, працелюбність, чесність, небайдуже ставлення до негативних проявів. В анкету були включені морально-вольові якості, які характеризували ставлення школярів до людей, праці, навчання, до себе. Кожен учень заповнював лист анкетування на кожного однокласника окремо.

Нас цікавила, насамперед, міра вияву вказаних якостей, які ми і співвідносили з рівнем сформованості моральних ставлень молодшого школяра. Високий рівень моральних ставлень характеризується тим, що всі вказані вище якості проявляються у школярів достатньо повно та відмічаються товаришами і вчителями. Середній рівень – частина якостей не завжди проявляється, вони недостатньо сформовані. Низький рівень – значна частина якостей проявляється не завжди, а деякі зовсім не проявляються. Якщо ж більшість якостей не проявляється достатньою мірою чи зовсім не проявляється у дитини, то ми відносили його до найнижчого рівня сформованості моральних ставлень.

В анкетах-характеристиках зустрічаються суперечливі судження про одного й того ж учня. Це можна пояснити тим, що особистісні оцінки одного й того ж об'єкта у різних людей можуть розходитись (О.Бодальов). Зустрічалися й розбіжності в інтерпретаціях якостей, не дивлячись на те, що перед заповненням анкет проводилась бесіда про правильне розуміння та тлумачення якостей (на уроці читання). Звичайно оцінки носять суб'єктивний характер, вони не завжди компетентні, іноді упереджені: можливі особисті рахунки, неприязнь, ворожість тощо. Коли всі анкети були заповнені, думки щодо кожного учня висловлені, всі дані були занесені до зведеної таблиці. Характеристики на учнів заповнювали також вчителі. В характеристику занесені лише позитивні якості. Заперечення цієї якості означає наявність в учня негативного антиподу. Наприклад, чесний – брехливий, працелюбний – лінивий тощо. Зокрема, пропонувались такі якості: чесний, відповідальний, працелюбний, вимогливий, завжди виконує, що доручають (ретельний, старанний); добрий, рішучий, цілеспрямований, щирий, стриманий, сам щось пропонує (активний), охайний, самостійний, дисциплінований.

Аналіз таких зведених листів моральних якостей засвідчує міру сформованості цих якостей у кожного школяра та дає можливість створити уявлення про колектив в цілому. Аналізуючи анкетні дані про якості класу ми виділяли ті, які проявляються не завжди або зовсім не проявляються, оскільки їх у всіх класах набагато менше, ніж позитивних. Розглядаючи зведений лист якостей та підраховуючи ті, що недостатньо проявляються, ми бачили, що не всі моральні якості розвинені в учнів початкової школи рівною мірою. Виявилось, що краще за інші розвинені у молодших школярів: охайність, працелюбність, доброта, щирість, активність, ретельність. Не досить виражені: цілеспрямованість, чесність, відповідальність, дисциплінованість. На більш низькому рівні розвинені: рішучість, стриманість, вимогливість, самостійність.

Оцінювання моральних якостей, що характеризують ставлення однокласників один до одного та до довкілля проведено два рази впродовж навчального року. Порівняння двох зрізів (вересень, травень) вказує на кращу динаміку якостей в експериментальних класах. Якість “відповідальність” в контрольному 3 класі СІШ №219 залишилися без змін (вересень – 13, травень – 13), тоді як в експериментальному 3 класі цієї ж школи число безвідповідальних скоротилося з 14 до 6, - і так щодо інших якостей. В експериментальних класах, де формування моральних ставлень на уроках читання (та інших) ставилося спеціальним завданням, показники таких якостей як вимогливість, активність,

відповідальність, самостійність, дисциплінованість тощо значно поліпшилися. Тому загальна кількість всіх якостей, що недостатньо проявляються у всіх школярів експериментальних класів, значно зменшилася, порівняно з контрольними.

Важливу роль у формуванні моральних ставлень відіграють уроки рідної мови. Наше дослідження показало, що підбір на уроці мови вправ з моральним змістом дає хороші можливості для осмислення і формування моральних ставлень та основ культури поведінки молодших школярів. Результати написання у 2 – 4 класах творів на моральну тематику (“Мій товариш”, “Чи вмію я дружити?”) засвідчили, що виконання таких завдань не просто привертає увагу учнів до питань поведінки, але й спонукає їх критично оцінювати самих себе, накреслювати шлях самокорекції, самовдосконалення.

У вирішенні даної проблеми дуже важливу роль відіграють ставлення до близьких людей – матері, бабусі, татуся, дідуся, до сестер і братів. Пропонуючи теми творів, які допомагають дітям осмислити – що значить в житті людини мати, наскільки вони уважні і люб’язні по відношенню до неї. Наприклад: “Мамин голос”, “Мама –найбільш надійна людина”, “Мама – добрий чарівник” тощо. Виявилось, що не всі діти 1-4 класів можуть сказати, які у мами руки, очі, характер. Ми радили дітям придивлятися до материнських рук і діти пишуть: ніжні, ласкаві, шершаві, і завжди в роботі.

Уроки мови, організовані таким чином, вчать школярів узагальнювати факти, аналізувати ситуації, в яких вони висловлюють свої погляди і переконання, нехай ще наївні, але вже свої. Обговорення цих тем продовжувалося і в позакласній роботі, і на інших уроках.

Експериментальні досліді було побудовано таким чином, щоб включати учнів в процес ведення уроку або заходу, а дорослі були лише радниками, які доповнюють, розширюють їх моральні знання. За їх допомогою діти розкривали самі моральні якості героїв книжок, оповідань.

Результати бесід з учителями та матеріали анкет засвідчили, що вчителі початкових класів, відповідаючи на питання про місце уроків природознавства в формуванні моральних ставлень, згадують про правила культури поведінки на екскурсіях і у походах, сутність яких зведена до того, щоб: не ламати, не топтати, не знищувати. Але ми прагнули щоб діти усвідомили, що вплив природознавства набагато ширший, з цією метою використовувались: розробка та використання бесід, прослуховування аудіо- та відео-записів з певних тем, складання мінітворів-описів, проведення дослідів, слухання музики та вибір фрагментів, як фонового забарвлення уроку, малювання – створення колективних картин в кінці вивченої теми тощо. Вже з перших слів йде пояснення дітям, що основою всього є моральність і показ того, що у ставленні до природи основною ознакою культури є людяність, гуманність. В основі будь-якого господарського ставлення до природи лежить піклування не тільки про себе, але й про інших; і не лише сьогодні, але й у майбутньому; про збереження рідкісного для майбутнього. І дуже важливо, щоб після таких уроків дитина вміла розрізняти де добро, де зло? Добрі, людяні взаємини, навколишнє середовище, природа, музика сприяють пробудженню почуття прекрасного, а разом з цим радощів, оптимізму.

Кількісний аналіз результатів дослідження показав, що майже 56% вчителів дуже розпливчасто бачать (оцінюють) значення уроків природознавства та ознайомлення з навколишнім у моральному вихованні учнів, зокрема, їх впливу на розвиток моральних ставлень дітей і на запитання анкет про місце уроків природознавства відповідали – вивчити явища природи, познайомити дітей з рослинами та тваринами певних регіонів країни та світу. 44% вчителів звертали увагу на уроки природознавства, як засіб розвитку бережливого ставлення до живої та неживої природи; дбайливого, охайного та відповідального ставлення до навколишнього тощо.

В завдання експерименту входило виявлення обізнаності дитини з моральними нормами поведінки, які включають ставлення до людей та до діяльності, зокрема, ставлення включають вияв таких якостей:

- ставлення до оточуючих людей: чуйність, товариськість, повага до інших, доброзичливість, людяність, співпереживання, чесність, стриманість, щирість;

- ставлення до діяльності, до навколишнього: відповідальність, самостійність, активність, ретельність, дбайливість, охайність, працелюбність, бережливість, старанність.

Передбачалось, що ці моральні якості є найбільш зрозумілими для дітей молодшого шкільного віку, адже вони повною мірою виражають ставлення людини до інших людей, до конкретних справ та до довкілля.

Проведене дослідження показало, що засвоєння моральних ставлень має свою динаміку. Воно полягає в поетапності та часовій тривалості цього процесу. (Див. рис. 1,2).

Стабільність взаємоставлень дітей.

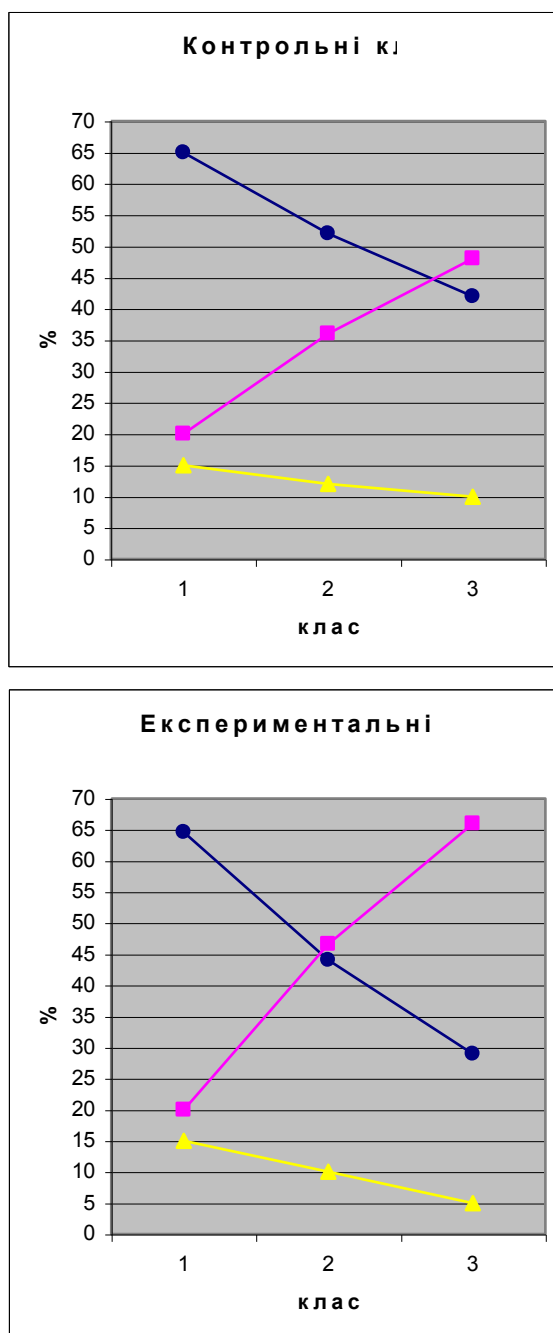

Рис.

Рис. 2

Види взаємин: ● — індіферентні
 ■ — позитивні
 ▲ — негативні

В результаті цілеспрямованої роботи діти експериментальних класів краще засвоїли моральні знання, навчилися застосовувати їх на практиці. Їх взаємини з ровесниками будувалися на гуманістичній основі. Негативних проявів у спілкуванні та у ставленні один до одного стало на 10% менше, а кількість байдужих до негативних явищ у стосунках на кінець третього класу стало майже в 2,3 рази менше, тоді як у контрольних класах ця кількість зменшилась відповідно на 5% та майже у 1,5 рази. Позитивне ставлення дітей до своїх ровесників зросло з 20% до 66% у експериментальних класах, а в контрольних відповідно з 20% до 48%, що - при порівнянні кінцевих результатів (66% і 48%) контрольних та експериментальних класів - є меншим на 18%.

Дані, відображені в таблиці №1, є результатом лонгітюдного дослідження (3 р.) з формування моральних ставлень молодших школярів та їх динаміки (за результатами контрольних зрізів в групах на контингенті досліджуваних експериментальних класів).

Таблиця 1.

Динаміка сформованості знань дітей про моральні норми поведінки .

КЛАСИ	Кількість дітей на час проведення зрізу	Кількість дітей в %				
		Правильні відповіді		Част-к ово прави-льні	Цілком не прави-льні	Відсут-ність відповіді
		Правильні аргументо-ва ні відповіді	Правильні відповіді без аргументації			
I КЛ.	Вересень 1994 250 осіб	22	29	21,6	13,4	14
	Всього : 51		Всього: 49			
	Травень 1995 250 осіб	27,1	32	19	12,3	10,6
Всього: 59,1		Всього: 41,9				
II КЛ.	Вересень 1995 254 осіб	27,6	20,9	18,2	14,1	11,1
	Всього: 57,6		Всього: 43,4			
	Травень 1996 256 осіб	41,7	33,3	12,3	7,7	6,1
Всього: 74,9		Всього: 26,1				
III КЛ.	Вересень 1996 256 осіб	38,2	33,1	11,4	10	7,3
	Всього: 71,3		Всього: 28,7			
	Травень 1997 253 осіб	54,2	24	9,4	8,2	4,2
Всього: 78,2		Всього: 21,8				

З таблиці видно, що після канікул кількість учнів, які глибоко та повно розкривали зміст понять скоротилася з 59,1% до 57,6% (різниця складала 1,5%). На наступні літні канікули ситуація повторилася: кількість учнів, які глибоко і повно розкривали зміст понять скоротилася з 74,9% до 71,3% (різниця складала 3,6%). Як видно – достатній рівень поінформованості зріс на 27% (з 51% до 78,2%), кількість дітей, які були віднесені до низького рівня поінформованості зменшилося з 49% до 21,8%.

Спостереження показали, що в експериментальних групах взаємини учнів стали більш доброзичливими, у кожного з'явилося більше друзів, а показники таких якостей як

вимогливість, відповідальність, самостійність, дисциплінованість, активність тощо значно зросли. В контрольних групах цей процес проходив повільно і стихійно.

Дослідження засвідчило, що на рівень сформованості знань та вмінь впливають: етапність; система варіативних завдань, адекватних змісту реальної виховної роботи в кожний даний момент; система ділових та рольових ігор – для школярів; самостійні вправи в оволодінні педагогічними прийомами; проведення консультацій – для батьків; колективне обговорення та аналіз роботи в школі – з вчителями. Розроблена програма з формування моральних ставлень передбачала гнучке управління виховним процесом на уроках з різних предметів. Ця програма служила основою для варіативної взаємодії вчителів з батьками та учнями з урахуванням виділених груп, типів їх сімей. На основі вище названих характеристик нами були умовно виділені типи сімей та проаналізовані їхні виховні впливи на формування моральних ставлень молодших школярів.

В результаті були виділені групи школярів та відповідні їм типи сімей за впливом на розвиток моральних ставлень у дітей.

П е р ш у групу склали учні з високим рівнем розвитку моральних ставлень, який характеризується глибоким дієвим знанням моральних норм поведінки та дотриманням такої поведінки. Цей тип сім'ї ми назвали **сприятливим** для розвитку моральних ставлень. Такі сім'ї становили 13%. Рівень сформованості моральних ставлень молодших школярів з сімей, які належать до сприятливого типу характеризується нами як **високий або стійко активний**. В будь-якій діяльності ці діти виявляють відповідальне ставлення до неї, їхні стосунки з ровесниками доброзичливі, вони уважні та чуйні у ставленні до інших людей.

Д р у г у групу склали досліджувані із середнім рівнем розвитку моральних ставлень, який характеризується переважанням емоційних компонентів над когнітивними. Цей тип сім'ї ми називали **задовільним** для розвитку моральних ставлень. До нього були віднесені сім'ї, які зазнають труднощів в організації виховного процесу з дітьми. Їх у вибірці виявилось 54%. Учні другої групи (задовільний тип сім'ї) характеризуються середнім рівнем розвитку моральних ставлень, вони інколи пасивні в навчальній діяльності, що виявляється у їх не завжди відповідальному ставленні до навчання.

До **т р е т ь о ї** групи віднесені учні з низьким рівнем розвитку моральних ставлень, а тип сім'ї був нами названий **несприятливим**. В цю групу ми віднесли сім'ї з негативним впливом на дітей. За нашою вибіркою вони склали 33%. Це сім'ї з аморальним мікрокліматом та несприятливим впливом на розвиток дитини. Учні з сімей, які належать до несприятливого типу, характеризуються низьким, нестійким рівнем моральних ставлень. Вони відрізняються двоїстою характеристикою моральних ставлень. З одного боку, ці діти визнають необхідність змін у ставленні до навчально-виховної діяльності. А з іншого боку, у діяльності їх цікавить зовнішній ефект, особистісне лідерство та амбіції. Як правило, у цих дітей та їх батьків матеріальні цінності переважають над духовними та моральними.

Враховуючи все це, ми здійснювали диференційований, варіативний підхід до організації навчально-виховного процесу та формування моральних ставлень молодших школярів.

Проведене дослідження дозволило визначити гармонійне співвідношення між емоційним, когнітивним та поведінковим компонентами в структурі моральних ставлень молодших школярів та провідні напрямки роботи, котра сприяє формуванню моральних ставлень молодших школярів. Такими є: збагачення знань дітей про моральні цінності та поведінку, широке використання виховних можливостей уроків з різних предметів та позаурочних заходів. Застосування в роботі з учнями варіативного різнорівневого диференційованого підходу: індивідуалізація, інтеграція взаємодій; орієнтація на особистісні якості учнів; цілеспрямована робота з сім'єю з цього питання тощо. Проведений експеримент дав можливість виявити рівень розвитку моральних ставлень молодших школярів, ставлення батьків і вчителів.

Узагальнені результати проведеного нами дослідження підтвердили припущення про те, що ефективність формування та розвитку моральних ставлень залежить від умілого використання специфічних можливостей навчально-виховного процесу школи та єдності її вимог з вимогами сім'ї та інших позашкільних закладів.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми формування моральних ставлень молодших школярів у навчально-виховному процесі школи і сім'ї, що виявляється у комплексному обґрунтуванні змісту поняття “моральні ставлення”; у розкритті сутності і специфіки цього процесу, визначенні рівнів та динаміки морального ставлення в навчально-виховному процесі; в обґрунтуванні психолого-педагогічних підходів до розробки системи роботи вчителя з питання формування моральних ставлень у молодших школярів у навчальному процесі (зокрема на уроках читання, рідної мови, природознавства); у розробці програми та методичних рекомендацій щодо активізації виховного потенціалу сім'ї.

1. Моральні ставлення особистості є суттєвим компонентом її моральної вихованості. Формування моральних ставлень у навчальному колективі – це проекція суспільних відносин, сутності суспільної моралі. Ми в нашому дослідженні розглядаємо моральні ставлення як особливий вид суспільних відносин, сукупність залежностей і зв'язків, які виникають у людей у процесі їх моральної діяльності. Моральні ставлення тісно пов'язані з практикою людського спілкування.

2. Критеріями моральних ставлень молодших школярів є: працьовитість, старанність, критичність, єдність слова і діла, дисциплінованість, чуйне ставлення до людей, бережливе ставлення до навколишнього тощо. Емпіричні показники можуть бути колективними (ставлення взаємодопомоги, взаємної вимогливості, взаємоповаги) і особистісними (ставлення до начання, праці, громадської роботи, до товаришів та самого себе).

3. Моральні ставлення дітей молодшого шкільного віку мають різні рівні сформованості – високий, середній та низький.

Високий (стійкий) рівень характеризується глибоким дієвим знанням моральних норм поведінки та дотриманням такої поведінки; характеризується проявом відповідального ставлення до діяльності, їхні стосунки з ровесниками доброзичливі, вони уважні та чуйні у ставленні до інших людей. Для середнього рівня є характерним переважанням емоційних компонентів над когнітивними. Учні інколи пасивні в навчальній діяльності, що підкреслює їх не завжди відповідальне ставлення до навчання. Для низького (нестійкого) рівня – двоїста характеристика моральних ставлень. З одного боку, ці діти визнають необхідність змін у ставленні до навчально-виховної діяльності. А з іншого боку – у діяльності їх цікавить зовнішній ефект, особистісне лідерство та амбіції. Як правило, у цих дітей та їх батьків матеріальні цінності переважають над духовними та моральними.

4. Тип сім'ї за її впливом на формування моральних ставлень дітей може бути сприятливим, задовільним, несприятливим.

До першого (сприятливого) типу відносяться родини, де добре розуміють, що відбувається у суспільстві. У внутрішньо родинних стосунках має місце гуманістичний стиль спілкування та поведінки не лише дорослих між собою, але й старших з молодшими. В такій сім'ї спостерігається позитивна трудова та моральна атмосфера, цікавий відпочинок.

Другий тип сім'ї ми назвали задовільним для розвитку моральних ставлень. До нього були віднесені сім'ї, які зазнають труднощів в організації виховного процесу з дітьми. Такий тип сім'ї ми характеризуємо як задовільний для формування особистості, або іншими словами відносно сприятливий, або нестійкий. Батьки намагаються надати всі умови для нормального розвитку дітей, хочуть виростити хорошу в їх розумінні людину, але невисокий рівень загальної культури, недостатній освітній та педагогічний

потенціал не дозволяє правильно організувати життєдіяльність членів сім'ї та їх трудову активність. В неповних сім'ях як завжди звучується можливість контролю за поведінкою дитини, а також рівень вимогливості до неї. Однак порушення структури сім'ї здійснюють негативний вплив не самі по собі, а у поєднанні з іншими показниками, такими як матеріальний стан (середній або нижче середнього).

До третього несприятливого типу сім'ї відносяться сім'ї з негативним впливом на дітей. Для них характерні ослаблена морально-трудова атмосфера, постійна конфліктність, жорстокість, принизливі ставлення між членами сім'ї, відсутність всякої культури духовних запитів та турботи про дітей. Невміння та небажання батьків розуміти свою педагогічну культуру, шукати способи зміни внутрішньо-сімейних взаємин роблять спілкування дорослих та дітей нестійким, вибухонебезпечним, а становище останніх в сім'ї – нестерпним. Тому діти намагаються компенсувати відсутність любові та турботи батьків про них шляхом самоствердження “на вулицях”.

5. Необхідною педагогічною умовою виховання моральних ставлень у молодших школярів є навчальний процес, зокрема, виховний вплив уроків читання, природознавства, рідної мови, трудового навчання, музики, що вчать школярів узагальнювати факти, створювати такі ситуації, в яких вони висловлюють свої погляди і переконання. Розроблено зміст, методика та система формування моральних ставлень особистості молодшого школяра засобами уроків читання, рідної мови, природознавства, діалогових стосунків у системі “вчитель-учень”. Матеріали дослідження та розроблені на їх основі рекомендації можуть бути використані вчителями-класоводами при здійсненні завдань морального виховання молодших школярів та в роботі з батьками.

6. Вирішальним чинником процесу формування моральних ставлень у молодших школярів є організація цього процесу на особистісно та гуманістично зорієнтованому навчанні та вихованні дугей як у школі, так і в сім'ї, а також цілеспрямована організація сфери вільного спілкування дітей.

7. Найбільш ефективними засобами формування моральних взаємин між дітьми в умовах виховної роботи є : використання повною мірою всіх можливостей навчального процесу (уроків); скоординоване планування всієї позакласної роботи, повне виключення дублювання випадковості та епізодичності різних виховних заходів, доцільна організація самих дитячих колективів; цілеспрямована та систематична моральна освіта дітей та дорослих; організація колективних творчих справ (КТС) та включення кожної дитини в загальнокорисну діяльність за її інтересами, потребами, здібностями; моральна оцінка спільної діяльності дітей; розвиток самостійної діяльності в процесі роботи та належний контроль за виконанням обов'язків; адекватне переживання дітьми суспільно-значущих цілей та потреба в цій діяльності; взаємодія школи, сім'ї та інших виховних закладів на основі єдиного підходу; опора на громадську думку.

8. Дослідження продемонструвало необхідність здійснення варіативного, диференційованого підходу педагогів до роботи з сім'єю : виділення груп батьків на основі подібності виховних впливів на дитину, вибір найбільш ефективних шляхів та форм роботи щодо кожної типологічної групи окремо. Виявлено тенденції у роботі з сім'єю, які сприяють формуванню моральних ставлень дітей. В організації нашої спільної діяльності ми визначили та уточнили функції школи та сім'ї у справі морального виховання учнів. Враховуючи специфіку господарської діяльності сім'ї та її виховних засобів, ми виділили її функції у моральному становленні школярів: включення їх в систематичну навчальну та в господарську побутову працю, вироблення навичок та вмінь раціональної організації праці та відпочинку, виховання у учнів свідомого ставлення до духовних та матеріальних цінностей, природного середовища, до сімейного та громадського надбання, виховання розумних потреб та вміння співвідносити їх з економічними можливостями сім'ї, формування у дітей моральних звичок.

Таким чином, функції школи та сім'ї в питанні морального виховання молодших школярів та формування їх ставлень взаємоперетинаються та взаємодоповнюють одне

одного, що створює сприятливі умови для організації їх взаємодії, при провідній ролі школи. Вона визначає педагогічні завдання, зміст та форми взаємодії з сім'єю.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування моральних ставлень молодших школярів. Потребують розробки нові педагогічні технології виховання морального ставлення учнів, збагачення і урізноманітнення форм роботи з батьками, особливої уваги заслуговує пошук і розробка шляхів трансформації моральних уявлень дітей у їх моральні вчинки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

1. Штихалюк О.П. Спілкування в системі “учитель - учень” як чинник формування моральних ставлень молодшого школяра. Наука і сучасність. Зб. наук. праць. НПУ імені М.П. Драгоманова – К.: Логос, 1999 – С.165-170.
2. Штихалюк О.П. Розвиток моральної самосвідомості дітей молодшого шкільного віку. Зб. наук. статей ОДУ. Наука та освіта. – Одеса: ОДУ, 2000. –С.90-92.
3. Приходько Ю.О., Штихалюк О.П. Моральні ставлення особистості як філософська, психологічна та педагогічна категорія. Наукові записки. Зб. наук. статей НПУ імені М.П. Драгоманова, 2000.-С133-139.
4. Штихалюк О.П. Ставлення як проекція її особистісного розвитку. Наука і сучасність. Зб. Наук, праць. НПУ імені М.П. Драгоманова – К., Логос, 2000 – С. 174–178.
5. Штихалюк О.П. Урок як засіб формування моральних ставлень молодших школярів. Наукові записки. Зб. наук. статей НПУ імені М.П. Драгоманова, 2001. - С. 154-160.
6. Приходько Ю.О., Штихалюк О.П. Психологічні ставлення і особистий розвиток людини. Тези доповідей Других Міжнародних психологічних читань “Методологічні та теоретичні проблеми психології”. – Харків: АПН України, ХДУ, 1995, - С.35-36.

Штихалюк О.П. Формування моральних ставлень молодших школярів у навчально-виховному процесі школи та сім'ї - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 - теорія та методика виховання.- Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ.

Дисертація присвячена проблемі формування моральних ставлень молодших школярів та містить теоретичне та експериментальне дослідження ефективності морального виховання молодших школярів. Теоретично обгрунтовані психолого-педагогічні та методичні засади морального виховання особистості як оптимально значущі для успішного розвитку моральних ставлень молодших школярів. Виявлено зростання впливу процесу навчання на моральне формування особистості сучасного школяра, на розвиток моральних ставлень дітей.

Автором встановлено зв'язок між рівнем вихованості дитини (сформованості моральних ставлень) та типом сім'ї. Виділено основні педагогічні умови, котрі забезпечують ефективність формування моральних ставлень молодших школярів у позаурочний час, а також визначено шляхи оптимізації процесу формування моральних ставлень у навчальному процесі засобами уроків читання, рідної мови, природознавства, діалогових стосунків у системі “вчитель-учень”; визначено критерії та рівні сформованості моральних ставлень молодших школярів; обгрунтовано та розроблено зміст, методику та систему формування моральних ставлень молодших школярів.

Ключові слова: моральне ставлення, моральне виховання, показники моральних ставлень, моральні уявлення, моральні цінності, гуманні ставлення, рівні моральної вихованості, форми роботи, зміст виховної роботи.

Штихалюк Е.П. Формирование нравственных отношений младших школьников в учебно- воспитательном процессе школы и семье. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности- 13.00.07 - теория и методика воспитания. - Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев.

Диссертация посвящена проблеме формирования нравственных отношений у младших школьников.

Теоретически обоснованы психолого-педагогические и методические пути и способы нравственного воспитания личности как оптимально значимые для развития нравственных отношений младших школьников. Разработана и экспериментально проверена модель процесса развития нравственных отношений учащихся в учебно-воспитательном процессе и при взаимодействии школы и семьи.

Научный анализ проблемы исследования и современных методологических концепций формирования нравственных отношений дал возможность определить специфику формирования и развития нравственных отношений младших школьников. В теории педагогики и учебно-воспитательной практике школы формирование нравственных отношений личности рассматривается как существенный момент её нравственного развития. Формирование нравственных отношений в учебном коллективе – процесс, в котором отпечатывается характер общественных отношений, суть общественной морали.

Нравственные отношения в коллективе школьников - это отражение их сознательного отношения к своим правам и обязанностям, к требованиям коллектива: это – отношения взаимопомощи, взаимного требования и взаимоуважения его членов. Нравственные отношения учащихся к учёбе, к труду, к общественной работе, к друзьям и к самому себе проявляются в единстве слова и дела как сплав этических знаний, нравственных чувств, нравственного опыта и практического действия, которые стойко проявляются в разносторонних жизненных ситуациях, в различных видах деятельности и сферах жизни школьников. Сформированность нравственных отношений учеников характеризуется их активной позицией и моральной направленностью поведения, деятельности, мотивов.

Исследование показало, что успешное формирование нравственных отношений у младших школьников возможно только при условии единства школы, семьи, внешкольных организаций. Определяющим фактором этого процесса является гуманное отношение учителей, родителей к ребенку, а также организации сферы свободного общения детей.

Критериями моральных отношений младших школьников являются: трудолюбие, старательность, критичность, единство слова и дела, дисциплинированность, уважительное отношение к людям, бережное отношение к окружающему. Эмпирические показатели могут быть коллективными (отношение взаимопомощи, взаимной требовательности, взаимоуважения) и личностными (отношение к учебе, труду, общественной работе к товарищам и к самому себе).

Нравственные отношения детей младшего школьного возраста имеют разные уровни – высокий, средний, низкий. Высокий (устойчивый) уровень характеризуется глубоким действенным знанием нравственных норм поведения и действиями, которые отвечают этим нормам, их отношения с ровесниками добрые, они внимательные и отзывчивые в отношениях к другим людям. Для среднего уровня характерно преобладание эмоциональных компонентов над когнитивными. Учащиеся иногда пассивны в учебной деятельности, что подчеркивает их не всегда ответственное отношение к учебе. Для низкого уровня – двуличная характеристика моральных отношений. С одной стороны, эти дети осознают необходимость изменения в отношениях к учебно-воспитательной деятельности. А с другой стороны – в деятельности их волнует лишь внешний эффект, личное лидерство и амбиции. Как правило, у этих детей и их родителей материальные ценности преобладают над духовными и нравственными.

Тип семьи по ее воздействию на формирование нравственных отношений детей может быть благоприятным, удовлетворительным и неблагоприятным. К первому типу относятся семьи, в которых хорошо понимают, что происходит в обществе. В

внутрисемейных отношениях имеет место гуманистический стиль общения и поведения не только между взрослыми, но и в отношении “взрослый – ребенок”. В такой семье наблюдается позитивная трудовая и нравственная атмосфера, интересный досуг. Второй тип семьи мы назвали удовлетворительным. К нему относятся семьи, у которых есть некоторые трудности в организации воспитательного процесса с детьми. Родители стараются создать все условия для нормального развития детей, хотят вырастить хорошего в их понимании человека. Однако такие нарушения в структуре семьи создают негативное влияние не сами по себе, а вместе с другими показателями, например материальное состояние (среднее или ниже среднего). К третьему неблагоприятному типу относятся семьи с негативным воздействием на формирование моральных отношений детей. Для них характерны ослабленная морально-трудовая атмосфера, постоянная конфликтность, жестокость, унижительные отношения между членами семьи. Потому дети стремятся компенсировать отсутствие любви и заботы родителей о них путем самоутверждения “на улицах”.

Необходимым педагогическим условием воспитания нравственных отношений у младших школьников является учебный процесс, в частности, воспитательное воздействие уроков чтения, природоведения, родного языка, трудового обучения, музыки, которые учат школьников обобщать факты, создавать ситуации, в которых они высказывают свои взгляды и убеждения. Наиболее эффективными способами формирования нравственных отношений среди детей в условиях воспитательной работы является использование в полной мере всех возможностей учебного процесса (уроков), скоординированное планирование всей внеурочной деятельности, полное исключение дублирования случайности и эпизодичности разных воспитательных мероприятий, целенаправленное и систематическое нравственное образование родителей, взаимодействие школы и семьи на основе единого подхода, опора на общественное мнение.

Экспериментально проверено эффективность предложенных содержания и форм формирования моральных отношений школьников в системе учебно-воспитательного процесса школы и семьи. Основные результаты внедрены в учебно-воспитательную работу средних общеобразовательных школ г. Киева, воспитательную внеурочную работу ЦТДЮ районов города.

Ключевые слова: нравственные отношения, нравственное воспитание, показатели нравственных отношений, нравственные знания, нравственные ценности, гуманные отношения, уровни нравственной воспитанности, формы работы, содержание воспитательной работы.

Shtihalyuk E.P. The formation of the moral attitudes of primary pupils in the process of education of school and in the family.- Manuscript.

The thesis for the scientific degree of the Candidate of Pedagogical Sciences on Speciality 13.00.07 – the theory and methodology of upbringing. – National pedagogical university named after M.Dragomanov, Kiev.

The dissertation is concerned with the problem of the development and dynamics of the moral attitudes of primary pupils. The psycho-pedagogical and methodological ways and methods of the moral education of a child's personality have been substantiated theoretically as optimum important ones for the cultivation of the moral attitudes of primary pupils in the educational process and through the interaction between school and family has been elaborated and tested.

The author established the increase of family on the junior personality formation. Diagnostic criteria and levels of formation of spiritual needs of junior pupils are worked out; effective teaching conditions and methods through the expressive reading in class activity. The main pedagogical conditions are determined and the ways of moral formation in optimization process are definite. The content, methodic and moral values of juniors are proved and exploited in studying with meow of reading, native language, natural science, dialogical “Teacher–pupil” relations.

The key words: moral attitudes, moral education, moral consciousness, personal qualities as indexes of moral attitudes, formation, out-of-class activities, moral knowledge, moral rallies, humane attitudes.